

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ
ΑΘΗΝΑ 2008

Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ

Στάθηκα πολλές φορές άπάνω από τους δυο δρόμους που άκολουθήσε ή πνευματική δραστηριότητα μερικων αξιολογων λογοτεχνων μας κι' άπάνω από τη σημαντική επίδοσή τους στην ποίηση και στον πεζό λόγο, προσπάθησα να έξηγήσω αυτό τό μοίρασμα δυνάμεων κι' αυτή την άποκρυστάλλωσή τους σε διαφορετικές μά και ισοδύναμες μορφές λόγου, αλλά χρειάστηκε να περάσω άκόμα μία φορά στον ευρύτερο κύκλο πνευματικής έργασίας που άνοιξε ή ευαισθησία και ή γνώση του Παλαμά κ' εκεί συγκέντρωσε τά ζητήματα και τά προβλήματα έξηνηταπέντε χρόνων, και να μείνω με τά έρωτήματά μου άπαιτητικά όσο ποτέ άλλοτε και άτελείωτα σαν άλλεπάλληλες άπορίες μικρού παιδιού μπροστά στην άφθονία, την ποικιλία και τις αντίθεσεις του κόσμου, χρειάστηκαν όλ' αυτά για να πλησιάσω σ' ένα μυστικό που συχνά μένει έξω από τις γραμματολογίες και δέν υπάρχει, δέν μπορεί να υπάρχει στα κείμενα λογοτεχνων που δέν έπαιξαν ρόλο πρωταγωνιστού στον καιρό τους ή στην κριτική τους άνάλυση που όφείλει κι' αυτή να περιοριστή και να έπιμείνη σε μικρότερο τομέα.

Ό Κωστής Παλαμάς είναι ό ποιητής μιας έποχής. "Όσοι όμως δέν προχωρούν πέρ' από τον ποιητικό του λόγο και δέν άπλώνουν την έρευνά τους στην άφθονη και πολύμορφη πεζογραφία του, που άρχίζει από τό περιεκτικό κριτικό σημείωμα ή τό έξομολογητικό γράμμα, μένει λίγο στο διήγημα, προχωρεί στο φιλολογικό άρθρο και στην πλατύτερη μελέτη, κάνει ένα και μόνο αλλά καλά μελετημένο πήδημα στο θέατρο, — είδος λογοτεχνικό που συγγενεύει, στην έποχή μας τουλάχιστον, περισσότερο με τον πεζό λόγο παρά με την ποίηση, — άνεβαίνει έπειτα στο βήμα για να έξηγήση και να έπιβάλη άγνωμένους, λησμονημένους ή και άδικημένους λογοτέχνες, και είναι πάντα αισθητή στα έξηνηταπέντε χρόνια του πνευ-

ματικού βίου του Παλαμά και πάντα άπαραίτητη για να πάρη μορφή και να έξη επίδραση ό παλμός και ό στοχασμός του, δλοι αυτοί ούτε ένθουσιασμούς μπορούν να δικαιολογήσουν, ούτε αντίρρήσεις να στηρίξουν. Ό Παλαμάς άνήκει στην τάξη των ποιητων - οδηγων. Άλλά δέν είναι από τους οδηγους που κράτησαν την έποχή τους κάτω από την έξουσία και την αισθητική τους διαπαιδαγώγηση μόνο με τον ποιητικό λόγο. Ό όπλισμός του είναι σύνθετος. "Όταν δέ φτάνει τό γερό και καθοδηγητικό χέρι του να συγκροτήση και να περιφρουρήση πνευματικές ή κοινωνικές καταστάσεις, πηγαίνει ή σαίτα του για να ρίξη είδωλα, να έμποδίση στο έργο τους την πρόληψη και την άκρισία και να άναχαιτίση τους βέβηλους στην κάθοδό τους. Κι' όπου δέν είναι άρκετή ή μαγεία του κεληδισμού του, έρχεται τό βάρος και ή πειστικότητα του στοχασμού του και κερδίζει τη μικρή ή τη μεγάλη μάχη που πρέπει να δώση με την κατασκότεινη κοινή συνείδηση του καιρού του και με τις αισθητικές και άλλες πλάνες που προετοίμασε και παγίωσε ένας κόσμος παραπλανημένων επιγόνων, ή γενεά της προγονοπληξίας και της καθαρεύουσας που ήρθε έπειτ' από τους ήρωες και τους ζωντανούς ανθρώπους του 21.

Άρκετοί οί λογοτέχνες που κινήθηκαν άνάμεσα σε έμμετρο και σε πεζό λόγο, αλλά συχνές και οί έκπλήξεις από τά κείμενα που προσφέρει ή διπλή επίδοσή τους. Άγαπώ, λόγου χάρη, έναν ποιητή, θυμάμαι και ψιθυρίζω στίχους του, τον κρατώ μέσα στον άπαραθιάστο χώρο του θαυμασμού, των προτιμήσεων και των άδυναμιων μου. Ξαφνικά, ό κύκλος αυτός υποχωρεί σε μιάν άπροσδόκητη εισβολή και μένω με τη φροντίδα να δικαιολογήσω και να κλείσω τό ρήγμα: ό ποιητής μου έγραψε ένα πεζογράφημα, έδειξε άπίστευτες άδεξιότητες και μ' έριξε σε βασανιστικές άπορίες και

ἀμφιβολίες. Σκέπτομαι: δικοί του εἶναι οἱ στίχοι ποῦ κέρδισαν τόσο μόνιμη θέση στὸν ἐσωτερικό μου κόσμο; Δικό του καὶ τὸ κελάηδημα ποῦ ἔζωσε μὲ κύκλο ἀρμονίας τὴν ἀκοή μου σὲ ὅλη τῆς τὴν ἐξέλιξη, καὶ ὅταν ἦταν ὀλωδιόλου ξεκούραστη, ἀπειρη καὶ συγκαταθατική, καὶ ὅταν ἀρχίσε νὰ διαλέγη, καὶ ὅταν κουράστηκε ἀπὸ τοὺς ἤχους κ' ἔγινε δύστροπη καὶ ἀπαιτητική. Κ' ἐπιμένω στὴν ἀπορία μου: ὁ ποιητής, ποῦ στάθηκε σύντροφος τῆς ζωῆς μου, κι' ὁ πεζογράφος, ποῦ μ' ἔφερε στὸν πιὸ δύσβατο δρόμο καὶ μὲ τὴν ἀπειρία του τὸν ἔκαμε ἀκόμα πιὸ κουραστικό, εἶναι ὁ ἴδιος τεχνίτης, ὁ ἴδιος πνευματικός ἀνθρώπος, ἡ ἴδια ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ ἡ ἴδια αἰσθητικὴ συγκρότηση; Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίστροφη ἐκπληξη δὲν εἶναι σπάνια. Πεζογράφοι σημαντικοί, ἔμπειροι δαμαστές τοῦ φοβεροῦ θηρίου ποῦ λέγεται λογοτεχνικός πεζὸς λόγος, μόλις ἀποφάσισαν νὰ γράψουν δυὸ στίχους, ἔβαλαν σὲ μεγάλο κίνδυνο τὴ φιλολογικὴ τους ὑπόληψη. Στὴν περιοχὴ τοῦ στίχου ἔγιναν νήπια ποῦ κάνουν τὴν πρώτη στράτα τους ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς καὶ φίλους, ποῦ τὴν παρακολουθοῦν μὲ ψεύτικη ἀνησυχία καὶ μ' ἐνθαρρυντικὰ παλαμάκια. Κι' ἄς μὴ φανῆ περίεργο ποῦ θὰ ἰσχυριστῶ ὅτι, ἂν ἕνας μέγας ποιητής κ' ἕνας ἰσοτίμος του πεζογράφος μοιράζονται τὸν κόσμο καὶ δὲν μποροῦν νὰ συναντηθοῦν πουθενά, οἴγουρα θὰ βρεθοῦν πλάι-πλάι μόλις πηδήσουν τὴ στενὴ ἀλλὰ βαθιὰ τάφρο ποῦ χωρίζει τὰ δυὸ κύρια εἶδη τοῦ ἔντεχνου λόγου, τὴν ποίηση καὶ τὴν πεζογραφία: θὰ ἔχουν γίνει δυὸ πρωτόπειροι, ποῦ κάθε βῆμα τους θὰ εἶναι δισταγμός καὶ κάθε φθόγγος τους δραματικὴ ἀναζήτηση ἐκφραστικῶν τρόπων.

Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλά, μὰ δὲν μᾶς χρειάζονται. Χρησιμώτερες στὴν περίπτωση αὐτῆ μου φαίνονται οἱ ἐξαιρέσεις. Κάθε μιὰ θὰ μᾶς θυμίση πολλοὺς καὶ σημαντικούς συγγραφεῖς, ποῦ θὰ δικαιολογοῦν εὐκολα καὶ πειστικά τὸν ἰσχυρισμό μας, καὶ ὅλες μαζί θὰ δίνουν τὸν κανόνα ὀλόκληρο, ἀμείλικτο καὶ σταθερό, σχεδὸν σάν νόμο τῆς φυσικῆς ἢ τῶν μαθηματικῶν. Ἄν ἀρχίζαμε ἀπὸ πολὺ μακριά, θὰ προσθέταμε στὴν ἔρευνά μας ἀκόμη μιὰ δυσκολία: τὴν ἔλλειψη καθαροῦ διαχωρισμοῦ τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ὅπως τοῦλάχιστον ἔχουν διαμορφωθῆ καὶ ὅπως καλλιεργοῦνται κ' ἐξελισσονται στὶς σημερινές λογοτεχνίες. Κι' ἀπὸ τὸν Σαίξπηρ ἀκόμη ἂν θελήσουμε νὰ πάρουμε τὸ πρῶτο μας παράδειγμα, δὲ θὰ πείσουμε ἴσως, δὲ θὰ δώσουμε τὴν εὐ-

καιρία νὰ ἐπιδειχτῆ ὀλόκληρος ὁ κανόνας. Ὁ ἱδρυτὴς τοῦ θεάτρου τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν ἔγραψε μόνο τραγωδίες, ἱστορικὰ δράματα καὶ κωμωδίες. Ἐτραγουδῆσε στὰ σονέττα του μὲ τέχνη ποῦ, τριακόσια πενήντα χρόνια, στέκεται ὑποδειγματικὴ καὶ ὑψώνεται ἰσοτίμη μὲ τὴν ἄλλη μεγαλοφυΐα του, τὴ δραματικὴ. Ἀλλὰ ὁ δημιουργὸς τοῦ «Ἀμλέτου», θὰ ἰσχυρισθοῦν ἴσως, ἔδωσε θεάτρο ποῦ δὲν παραλλάζει σὲ τίποτα ἀπὸ τὴν ποίηση, ἀπὸ τὴ μορφή κι' ἀπὸ τὴ διάθεσή της. Λάθος, λάθος φανερὸ σὲ ὅσους ξέρουν πολὺ καλά ὅτι ἕνα θεατρικὸ ἔργο, ἐπειδὴ εἶναι ἔμμετρο, δὲν θὰ πῆ ὅτι, στὴ βαθύτερη σύσταση καὶ πρόθεσή του, ἔχει συγγένεια μ' ἕνα σονέττο, ποῦ εἶναι καθαρὴ λυρική ποίηση, δηλαδὴ ἄλλος καμμὸς κι' ἄλλος κόσμος. Ἀλλὰ γιατί νὰ σταθοῦμε ἐκεῖ ποῦ μποροῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ μερικές βάσιμες ἀντιρρήσεις; Δυὸ μεγάλες μορφές, χθεσινὴ ἢ μία, σημερινὴ ἢ ἄλλη, εἶναι τὰ παραδείγματα ποῦ μᾶς χρειάζονται: ὁ Πόε καὶ ὁ Βαλερύ. Μεγάλοι λυρικοὶ καὶ οἱ δυὸ, — μεγαλοφυΐα ὁ πρῶτος, σταθμὸς ὁ δεύτερος στὸν αἰῶνα μας. Ἀλλὰ καὶ μὲ ἰσοτίμη πεζογραφικὴ ἐργασία. Τὰ διηγήματα, ποῦ ἔγραψε ὁ ποιητὴς τῆς «Οὐλαλούμ», εἶναι ὑψηλὴ καὶ ἀνατριχιαστικὴ δημιουργία. Ἡ πρόζα ποῦ χάρισε στὸ γαλλικὸ λόγο ὁ δεύτερος, ἀποτελεῖ προσφορά ἀνεκτίμητη, ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ γλῶσσα καὶ σὲ μιὰ λογοτεχνία, ποῦ μετατόπισαν πολλές φορές τὰ ὄροσημα τοῦ «ἄρτιου» γιὰ νὰ τὰ ξεπεράσουν καὶ νὰ τὰ πᾶνε πάντα πιὸ πέρα, ὅλο καὶ πιὸ πέρα, στὴν ἀπιαστὴ τελειότητα.

Κ' ἔρχομαι στὰ δικά μας, γιὰ νὰ βρῶ ἀκόμη πιὸ αἰσθητὴ ἐπαλήθευση τοῦ κανόνα. Ψάχνω, συγκρίνω, τοποθετῶ πρόσωπα καὶ κείμενα στὸ χρόνο, — στὰ ἑκατὸν εἴκοσι χρόνια τῆς ὀργανωμένης ἑλληνικῆς ζωῆς, — καὶ στὴν ἐναλλαγὴ πνευματικῶν ρευμάτων, ἀλλὰ δὲν κατορθώνω νὰ σταθῶ μὲ ἀσφάλεια παρὰ σὲ δυὸ-τρία ὀνόματα: Σολωμός, Κώστας Χατζόπουλος, Βάρναλης. Ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλον σημαντικὴ ἢ ἀπόσταση, κι' ἀνάμεσά τους μορφές ἀξιωματικῶν, ἄλλες ποῦ πλησιάζουν νὰ ὑψωθοῦν στὸν κόσμο τοῦ πρώτου κι' ἄλλες ποῦ ξεπερνοῦν τὸ δεύτερο, — ὁ Βάρναλης; ποιητὴς ἀπὸ τοὺς πρώτους τῆς γενεᾶς του ἀλλὰ καὶ πεζογράφος τόσο γνήσιος καὶ συγκροτημένος, ποῦ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἀφηγητῆ («λαὸς τῶν μουνούχων»), ἀλλὰ καὶ τὴ δύναμη νὰ ἐγκαινιάζη καὶ κατευθύνῃ ὀλόκληρον ἀγῶνα («Ὁ Σολωμός χωρὶς μεταφυσική»), συμπληρώνει ἀκόμα τὸ ἐρ-

γο του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χαράξῃ ὀριστικὸ ὄροσημο. Μὰ ὁ ποιητὴς ποῦ ἔγραψε τὸν «Πόρφυρα» κι' ὁ πεζογράφος ποῦ ἔδωσε τὸ «Διάλογο», — τὸ πρῶτο κριτικὸ μᾶς κείμενο, — ἔχουν τὸ ἴδιο ἀνάστημα. Καὶ πάλι, τὸ «Φθινόπωρο» τοῦ Χατζόπουλου καὶ οἱ «Βραδυνοὶ θρύλοι» τοῦ κερδίζουν τὸν ἴδιο τόπο στὴν ἐκτίμησή μας, οὔτε ἕναν πόντο περισσότερο τὸ μυθιστόρημα ἀπὸ τὸ λυρικό τραγούδι. Ὅλοι οἱ ἄλλοι λογοτέχνες τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὁ κανόνας μας. Γράφουν ὠραιότατους στίχους καὶ δὲν καταφέρνουν νὰ στρώσουν τὴ φράση τους οὔτε σ' ἕνα σύντομο πρόλογο βιβλίου τους. Οἰκοδομοῦν τὸν πεζὸ μᾶς λόγο καὶ παρουσιάζουν ἀπλά γυμνάσματα ὅταν θελήσουν νὰ στιχουργήσουν. Κι' αὐτὸς ἀκόμη ὁ Βιζυηνός, ποιητὴς δόκιμος καὶ προσωπικός, σὲ μιὰ τελικὴ ἐκκαθάριση θὰ μείνῃ γιὰ τὴ λογοτεχνία μας ὁ συγγραφέας τοῦ «Ἀμαρτήματος τῆς μητρὸς μου» καὶ ὁ ἱδρυτὴς τοῦ ἑλληνικοῦ διηγήματος.

Περίεργη ἀντινομία; Δὲν τὸ πιστεύω. Ἄλλὰ οὔτε καὶ βρίσκω τὴν ἐξήγηση τοῦ φαινομένου σὲ λόγους ποῦ ἔχουν ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν τεχνική. Ἡ φωνὴ τοῦ ποιητῆ δὲν εἶναι ἀπὸ συνήθεια κι' ἀπὸ ἀσκηση ἀρμονία καὶ χαρὰ. Οὔτε τὸ κοντύλι τοῦ διηγηματογράφου ἢ τοῦ μυθιστοριογράφου μένει σταθερὸ στὴ μακρὰ προσπάθεια τῆς πεζογραφικῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴ χρησιμοποίησι τῶν μυστικῶν τοῦ πεζοῦ λόγου. Αὐτὰ καὶ ἄλλα εἶναι ἐπιχειρήματα ποῦ καθορίζουν ἄλλὰ δὲν ἐξηγοῦν τὸ φαινόμενο. Ἡ πραγματική, ἢ βασικὴ διαφορὰ ποῦ χωρίζει ποιητὲς καὶ πεζογράφους, εἶναι κάτι ποῦ πάει βαθύτερα κι' ἀνοίγει χάσμα ἀπροσπέραστο, κάτι ποῦ στέκεται πολὺ πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα κι' ἀξίζει πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν τεχνική.

Προχωροῦμε, ἔτσι, στὴν ἀναζήτησι τοῦ περιεχομένου, ὅπως τὸ δέχεται καὶ ὅπως τὸ διαμορφώνει ὁ ἔμμετρος ἢ ὁ πεζὸς λόγος. Καὶ δὲν ἀργοῦμε νὰ καταλάβουμε ὅτι προσπαθοῦμε ν' ἀνακαλύψουμε καὶ νὰ περιγράψουμε ἕναν ἄνθρωπο ἐκεῖ ποῦ ὑπάρχουν δύο, αὐτόνομοι, ἀνεξάρτητοι καὶ ἀνόμοιοι. Ὁ ποιητὴς εἶναι ὁ κόσμος ὅπου βασιλεύει τὸ άτομο, ἡ δικὴ του αἴσθησι καὶ ἡ δικὴ του σκέψι· οἱ παλμοὶ του, οἱ πόθοι του, τ' ὄνειρο καὶ τὸ παραλήρημά του, ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀδιαφορία του γιὰ ὅ,τι γίνεται γύρω· ὁ πεζογράφος ἔχει ὑποχρεώσεις: πρέπει νὰ γίνῃ δέκτης τοῦ περιβάλλοντός του, νὰ σταθῇ, βέβαια, μέσα σ' αὐτὸ ὄρθιος καὶ γυρισμένος ἐκεῖ ποῦ θέλει, νὰ τὸ φωτίσῃ καὶ νὰ τὸ χρωματίσῃ μετὰ τὴ διάθεσι

καὶ μετὰ τὴν πρόθεσίν του, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν ἀγνοήσῃ τὴ γύρω ζωντανὴ πραγματικότητα, νὰ μὴν περιφρονήσῃ ὅ,τι κλείνει ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια. Τὸ βαθὺ χαντάκι, καθὼς ἔγινε φανερό, χωρίζει δύο εἶδη διαφορετικά, δύο κόσμους ποῦ ζοῦν μετὰ ἄλλους νόμους καὶ δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ἐκφράζονται μετὰ διαφορετικὸ ρυθμὸ. Εἶναι τὸ κελᾶδημα στὴ σφαῖρα τοῦ ὄνειρου ἀπὸ δῶ, τὸ σταθερὸ περπάτημα ἀνάμεσα στὰ ὄρατά καὶ στ' ἀνθρώπινα ἀπὸ κεῖ. Καὶ ἡ τεχνική; Πρέπει νὰ φορτωθῇ ὅλες τὶς εὐθύνες; Ἡ τεχνικὴ δὲν εἶναι παρὰ ἕνα φίλτρο. Ἄλλὰ ἡ κρυφὴ φλέβα, ποῦ στέλνει τὸ νερό, εἶναι βαθειά, πολὺ βαθειά κι' αὐτὴ ὀρίζει τὰ συστατικά του.

Ἄλλο, λοιπόν, γένος οἱ ποιητὲς κι' ἄλλο οἱ πεζογράφοι. Καὶ καθένα ἀφοσιωμένο στὴ ράτσα του καὶ ποτισμένο ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις τῆς. Καὶ σκληρὰ ἀδιάλλαχτο. Ὁ ποιητὴς ἀρχίζει καὶ τελειώνει μετὰ τὴν ποίησι — μετὰ τὴ γλῶσσα καὶ μετὰ τὸ ρυθμὸ τῆς. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ πεζογράφος, ποῦ ὑποτάσσει κι' αὐτὸς τὸ λόγόν του σὲ ρυθμὸ δικό του, στὸ σταθερὸ καὶ ἀδιάσπαστο ρυθμὸ τῆς λογοτεχνικῆς πεζογραφίας. Κι' ἂς μὴν ὀρμήσουν καὶ σκορπίσουν τὶς σκέψεις μας οἱ μεγάλοι ποῦ θυμηθῆκαμε κι' ἀναφέραμε. Οἱ μεγαλοφυεῖς καὶ κόσμους προσεγγίζουν καὶ γένη ἑνώνουν. Εἶναι ἀνεξέλεγκτοι νομοθέτες. Οἱ ἄλλοι, τὸ πολὺ - πολὺ, χωρίζονται στὰ δύο καὶ δουλεύουν, — κέρδος ἢ ζημία τους, λογαριασμὸς δικὸς τους, — σὲ δύο Κυρίους. Εἶναι ἡ περίπτωσι Χατζόπουλου. Δὲν ἦταν μεγαλοφυΐα. Ἦταν ὁμοῦ προσπάθεια μοιρασμένη ἀκριβῶς στὰ δύο. Ζημιώθηκε, κέρδισε; Δὲν εἶναι ἡ ὥρα νὰ τὸ ἐξετάσουμε. Σήμερα σ' ἕνα ἤθελα νὰ σταθῶ: στὴν τάφρον ποῦ χωρίζει ποίησι καὶ πεζὸ λόγον. Καὶ νὰ κάμω ἕνα γενικώτατο ἀπολογισμὸ, ποῦ μοῦ λείπει ὅτι ὅσα ἀσυλλόγιστα πηδήματα ἔγιναν ἀπάνω ἀπ' αὐτὴν, δὲν ἦταν παρὰ κίνδυνοι γιὰ τὴ νέα κι' ἀδιαμόρφωτη λογοτεχνία μας.

Ὅπως δὴποτε, κι' ἀπ' αὐτοὺς κι' ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὸ σύνορον ἔμενε ἀπαραβίαστο καὶ τὰ λογοτεχνικά εἶδη εἶχαν τὴν αὐτοτέλειά τους καὶ τὴ νομοθεσίαν τους. Δὲν ἔλειψαν οἱ πρωτοτυπίες, οἱ ἀνταρσίες, οἱ χαλαρότητες, οἱ μικροὶ καὶ οἱ μεγάλοι συμβιβασμοί. Κάθε τόσο ἢ προσπάθεια γιὰ μιὰν ἐπιφανειακὴ ἢ οὐσιαστικὴ ἀνανέωσι ἔκανε ἐλαστικώτερη τὴ νομοθεσίαν τοῦ ποιητικοῦ ἢ τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ βοηθοῦσε γιὰ μιὰ στενότερη ἐπικοινωνίαν τῶν δύο αὐτῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν καὶ γιὰ μιὰν ἀνταλλαγὴν τῶν στοιχείων ἐκείνων ποῦ εἶχαν κάποια γενικώτερη ἀξία καὶ δὲν τραβοῦσαν ἀνεξέλη-

λες διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σέ ποίηση καί δέ πεζογραφία. Καί τὸ φαινόμενο δὲν ἦταν μόνο ἑλληνικό. Ἡ ποίηση εἶχε παντοῦ καθωρισμένο τὸ χωρὸς τῆς ἀλλὰ καί ἡ πεζογραφία τὸ δικό της. Ὡς τῆ στιγμῆ πού ὁ λόγος ἀπάνω στὸν μεγάλο πόλεμο κ' ἐπειτ' ἀπὸ τὸν πόλεμο ὤρμησε ἀπὸ τὰ στήθη τῶν ἀνθρώπων χωρὶς τῆ συνοδεία καί τὴν ἐποπτεία τῆς λογικῆς, δόθηκε σ' ἕναν καλπασμὸ πού δὲν εἶχε τὸν τρόπο νὰ τὸν παρακολουθήσῃ ἡ σκέψη, δυνατὸς καί καταλυτὴς πανάρχαιων συνηθειῶν στὴ λογοτεχνία. Συνηθίσαμε νὰ χαρακτηρίζουμε κίνημα ποιητικὸ τῆ μεταβολῆ πού ἐγίνε κ' ἔριξε τὰ σύνορα ἑμμετροῦ καί πεζοῦ λόγου. Ἀλλὰ τὸ κίνημα δὲν εἶναι φιλολογικό. Εἶναι κραυγὴ ζωῆς καί ἀνάγκη πολὺ βαθύτερη κ' ἐπιταχτικώτερη ἀπὸ τὸ παίχνιδι πού σκαρώνει τεχντροπίες καί ὀδηγεῖ σέ φραστικές ἀκροθασίες. Ὁ ἀνθρώπος ἔσπασε τότε πολλὰ δεσμά. Μαζὶ ἔριξε καί τὰ σύνορα τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν. Ὁ πόθος τῆς ζωῆς ἦταν μεγάλος μέσα του, ἀλλὰ καί ὁ θρήνος δὲν ἦταν λίγος. Καί τὰ ξεσπάσματά του δὲν πειθαρχοῦσαν στὴ λογική. Ἦθελε νὰ κραυγάσῃ, νὰ περιγράψῃ, νὰ θρηνήσῃ, νὰ γελάσῃ, νὰ χλευάσῃ. Θὰ τῷκανε χωρὶς νὰ προσέξῃ πού βρίσκεται καί χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ ἀν προσφέρῃ κατάλληλο ἢ ἀκατάλληλο ὕλικό, ἀφηγηματικά στοιχεῖα σ' ἕναν ποιητὴ ἢ λυρική διάθεση σ' ἕναν πεζογράφο. Ὁ Παλαμᾶς, σ' ἕν' ἀπὸ τὰ «Σημειώματα στὸ περιθώριο», γράφει: «Στοὺς παλιούς καιρούς ἡ ποίηση φορτώνονταν ἢ ἐνεργοῦσε πολλὰ καί ἀπὸ τὰ χρέη τοῦ πεζοῦ λόγου, ἀνήλικου ἀκόμα καί ἀκατάρτιστου. Στοὺς καιρούς μας, ἀντίθετα, ὁ πεζὸς λόγος, δυναμωμένος τώρα καί ἀποκαταστημένος, δέχεται στοὺς πλατιούς του κύκλους καί τὴν ποίηση κ' ἀντιλαλεῖ τὰ λόγια τῆς μετὰ τὴν πολὺφωνη φωνῆ του. Τότε βοηθῶντας ἡ ποίηση, πρωτομῆκε στὸν κόσμον ὁ πεζὸς λόγος· τώρα μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ πεζοῦ λόγου κρατιέται στὸν κόσμον καί ἡ ποίηση». Καί συμπληρώνει ἔτσι τοὺς στοχασμούς του: «Ὁμως τὸ ζήτημα τοῦτο ἔχει καί ἄλλην ὄψιν· ὅσο προοδεύει κ' ὅσο ἀπλώνεται καί ὅσο πιὸ καλότεχνος ἀποκατασταίνεται ὁ Πεζὸς Λόγος, τόσο ν τ ε λ ι κ ᾶ τ η γίνεται ἡ Ποίηση, λαγαρίζεται, ξεφορτώνεται ἀπὸ μέσα τῆς τὰ στοιχεῖα τὰ πιὸ βαριά, τ' ἀκάθαρτα, τὰ δυσκολοχώνευτα μετὰ τὸ φυσικό της, κ' ἀπομένει καθάρια, λεπτεπίλεπτη, αὐτὴ σχεδόν, αἰθερόπλαστη, ὅπως διόλου ἀντίθετη μετὰ τὸν πεζὸ λόγον, γιὰ νὰ τοῦ δείξῃ τάχα πὼς εἶναι κ ᾶ τ ι ἄ λ λ ο ἡ ποίηση, πὼς χρειάζε-

ται, πὼς ἀνίσως λείψῃ, θὰ λείψῃ κάτι πού ὁ Πεζὸς Λόγος δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀναπληρώσῃ. Μὰ ἡ παρατήρηση τούτη ἀληθεύει κάθε φορά μονάχα πού ἡ ποίηση φανερόνεται μετὰ τὸ στίχον, κ' ὄχι μετὰ τὴν πρόζαν. Ἐπειτα ἡ ἀλήθεια τούτη δὲν ἐφαρμόζεται γενικά, καί εἶναι κανόνας μετὰ πολλὰς ἐξαιρέσεις· δηλαδή, σὰ νὰ μὴν εἶναι κανόνας. Ἐπειτα ξέρομε: πὼς ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς κ' ὡς τώρα — καί τώρα πιὸ πολὺ — ὅ,τι λέμε ποίημα δὲ φανερόνεται μονάχα στὸ στίχον». Ἐδῶσα καί τις δευτέρες σκέψεις τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ μένω περισσότερο στὶς πρώτες. Ἡ ἀναγνώριση εἶναι ρητὴ: ὁ πεζὸς λόγος κρατᾷ τώρα τὴν ποίηση στὸν κόσμον. Ἀλλὰ μήπως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἔκαμε τὰς διαπιστώσεις τοῦ ὁ Παλαμᾶς, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ κ' ἄλλα κατορθώματα ὁ πεζὸς λόγος; Μήπως δὲν ἐκράτησε μόνο στὸν κόσμον τὴν ποίηση ἀλλὰ καί τῆς ἔδωσε μεγαλύτερη διάρκεια καί πιὸ αἰσθητὴ στερεότητα μετὰ τις νέες μορφές πού τῆς ἐξασφάλισε;

Φέρνω στὸ νοῦ μου μερικά ἀπὸ τὰ νεώτερα μυθιστορήματα, δηλαδή μερικά ἀπὸ τὰ πεζογραφήματα πού συγκεντρώνουν ὅλα μαζί τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντεχνου λόγου, ἑμμετροῦ καί πεζοῦ, σὲ μιᾶ γόνιμη συνεργασία καί σὲ μιᾶ θαυμαστὴ ἀλληλοσυμπλήρωση. Καί προσπαθῶ νὰ ἐργασθῶ σὰν ἐρευνητὴς τῆς προπολεμικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ γιατί νὰ ματαιοπονῶ; Ἀγωνίζομαι ν' ἀπομονώσω τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὸν πεζογράφο, νὰ καθορίσω ὡς πού φτάνει ἡ παρουσία τοῦ ἑνὸς καί πὼς ἐπικρατεῖ ἡ διάθεση τοῦ ἄλλου. Προσεγγίζω, κάτι νομίζω ὅτι κατορθώνω, προχωρῶ σὲ κάποιες πηγές, ἀνακαλύπτω μερικὲς πρώτες αἰτίες. Ἀλλὰ τὸ σύνορον πού χώριζε ἄλλοτε καθαρῶτα τὸν πεζὸ λόγον ἀπὸ τὴν ποίηση, δὲν τὸ βρίσκω. Δὲν ὑπάρχει πιά, δὲν χρειάζεται πιά; Μὰ πὼς θέλετε νὰ ὑπάρχῃ καί γιατί νὰ χρειάζεται; Ὁ Βιζυηνὸς δὲν ἦταν, καθὼς εἶπαμε, ἕνας, ἀλλὰ δύο. Σήμερα, ὁ λογοτέχνης πού γράφει μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ ἔχῃ μέσα του δύο ἀνθρώπους καί δύο διαθέσεις, ἀλλὰ γρήγορα γίνεται ἕνας κ' εὐκόλως ταιριάζει τις δύο διαθέσεις του σὲ μιᾶ δυναμικώτερη προσπάθεια. Πὼς νὰ ὑπάρχῃ, λοιπόν, ἐξωτερικὸ σύνορον, ἀφοῦ λείπουν οἱ μεγάλες, οἱ ἐσωτερικὲς διαφορές; Στις σελίδες ἑνὸς καλοῦ σημερινοῦ μυθιστορήματος γίνεται κέντρο, περισσότερο ἀπὸ κάθε τί ἄλλο, ὁ ἀνθρώπος πού εἶναι ἄτομον ἀλλὰ καί κοινωνία ὀλόκληρη, ὄχι μιᾶ ἀπλή καί καθωρισμένη ψυχικὴ κατάσταση, ἀλλὰ ἕνας χορὸς αἰσθημάτων κ' ἕνα πλέγμα σκέψεων πού δένονται μετὰ μιᾶ καρδιά ἢ μ' ἕναν ἐγ-

κέφαλο, μὰ ἀνήκουν καὶ σὲ πολλούς. Κι' αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος ἔριξε τὸ σύνορο ἔμμετρου καὶ πεζοῦ λόγου. Πρῶτα αὐτὸς κ' ἔπειτα ὁ σημερινὸς λογοτέχνης, πού ἔχει βέβαια τὴν ἰδιοσυγκρασία του, ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ παρά νὰ πηγαίνει πολλὸ κοντὰ στὸν παλμὸ τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Παλαμᾶς προεἰδοποίησε γιὰ τὴ συνεργασία αὐτῆ ποιητικῶν καὶ πεζογραφικῶν στοιχείων, μὰ μὲ τὸν τρόπο του καὶ μὲ τὸ θάρρος του πού συχνὰ τὸν ἔκανε καταλυτὴ καὶ πρωτοπόρο στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ καιροῦ του. Ἀλλὰ κοντὰ στὸν πεζὸ λόγο τὸν ἔφερε πολὺ πρὶν ἀπὸ τίς νέες αὐτὲς συνθέσεις καὶ τίς ἀπαιτήσεις πού τίς προετοίμασαν, τὸν ἔφερε καὶ τὸν ἐκράτησε ἡ ἀνάγκη. Ὁ Παλαμᾶς τραγούδησε τοὺς ἀτομικοὺς καημούς του καὶ τοὺς ὁμαδικούς πόθους, ἤθελε ὅμως καὶ νὰ μιλήσῃ στὸ ἔθνος του. Ὁ στίχος του ἦταν ἀφθονος, ἀκράτητος καὶ γυμνασμένος γιὰ κάθε προσέγγιση. Πλησίαζε μὲ τὴν ἴδια εὐκολία τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἐπικαιρότητα καὶ δὲν ἀνησυχούσε ὅταν ἔθλεπε πῶς ἦταν κυκλωμένος ἀπὸ πεζολογικὰ στοιχεῖα. Ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν ἦταν ἀρκετὸς καὶ δὲν ἦταν ὁ λόγος πού χρειάζεται ἕνας ὀδηγός. Ὁ Παλαμᾶς εἶχε νὰ πῆ πολλά, εἶχε νὰ διδάξῃ πολλά, εἶχε νὰ προσφέρῃ περισσότερα ἀπὸ ὅσα μπορούσε νὰ δώσῃ, μὲ ὅποιους δῆποτε ρυθμούς καὶ μὲ ὁποιαδήποτε ἔνταση, τὸ αἶσθημά του. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, Σολωμός καὶ Παλαμᾶς, ὅσο κι' ἂν στέκονται αὐτόνομοι καὶ κάποτε ἀντιμέτωποι καὶ ὅσο κι' ἂν ἀνήκουν σὲ δυὸ διαφορετικὲς ἐποχὲς καὶ σὲ δυὸ κόσμους πότε λιγώτερο καὶ πότε περισσότερο ἀντιμαχόμενους, ἐδῶ παρουσιάζουν μιὰν ἀντιστοιχία πού τοὺς ἐνώνει καὶ τοὺς ὑψώνει. Ὁ Σολωμός, μὲ τὸ «Διάλογό» του, ἔγινε ὀδηγός καὶ μένει ἀκόμα. Ὁ Παλαμᾶς, μὲ τὴν πεζογραφία του, τὴν ἀφηγηματικὴ καὶ προπάντων τὴν κριτικὴ, στάθηκε ἀγωνιστὴς καὶ δάσκαλος ἀνάμεσα στίς ἀδυναμίες, στίς παρεξηγήσεις καὶ στὰ πείσματα ἑνὸς λαοῦ πού ἐρχόταν ἀπὸ μαύρη δουλεία καὶ ὀλέθρια προγονοπληξία καὶ ἤθελε ν' ἀγνοῆ καὶ νὰ περιφρονῆ τίς πραγματικὲς καὶ γόνιμες ἀξίες τῆς ζωῆς του. Θυμηθῆτε τοὺς ἄλλους πού τραγούδησαν γύρω τους, — περισσότερο γύρω ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, — τὸ Γρυπάρη, τὸν Πορφύρα, τὸν Καθάφη, ἀκόμα καὶ τὸ Μαλακάση μὲ τίς δειλὲς καὶ ἀδέξιες δοκιμὲς του στὸν πεζὸ λόγο. Δὲν ἦταν περισσότερο λυρικοί, ἀλλὰ ἦταν μόνο λυρικοί. Ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἄλλο κλῆρο. Καὶ προχώρησε στὸν προορισμὸ του μὲ ὅλη τὴν προσπάθεια πού ἀπαιτεῖ ἡ ἀλ-

λαγὴ συνηθειῶν. Ἐργάστηκε ἀρκετά, στίς ἡμερίδες τοῦ καιροῦ του καὶ γύμνασε χρόνια ὀλόκληρα τὸ κοντύλι του στὴν καθαρεύουσα, μὰ δὲν ἔμαθε ὅλα τὰ μυστικά της. Συνέχισε ἔπειτα τίς δοκιμὲς του στὴ δημοτικὴ, μὰ κ' ἐκεῖ δὲν ἔδωσε ὑποδειγματικὴ πεζογραφία. Τὸ βάδισμά του στὴν περιοχὴ τοῦ πεζοῦ λόγου, ὅσο κι' ἂν πῆρε μὲ τὸν καιρὸ καὶ μὲ τὴν ἐπιμονὴ σταθερότητα καὶ ἰδιοτυπία, ἔμεινε ἀκάλυπτος μόχθος, πού τὸν δικαιολογοῦσε ὁ ἀναγνώστης, ὅταν εὑρίσκει πλούσιο στοχασμὸ, καὶ τὸν σημειώνει ὁ μελετητής, ὅταν τὸν ἔθλεπε φράγμα πού φυλάκιζε καὶ τὸν παλμὸ του καὶ τὴ σκέψη του καὶ τὴ σοφία του.

Ἡ πεζογραφία τοῦ Παλαμᾶ παρουσιάζει, σὲ μιὰ πρώτη καὶ πρόχειρη ἐξέταση, μιὰν ἀντινομία πού βάζει σ' ἐπίμονες ἀπορίες. Τὸ «Ταξίδι» εἶναι ὁ τυπικὸς δημοτικὸς λόγος, πού σπάνια ἐνοχλεῖ μὲ τὰ τολμήματά του καὶ σὲ πολὺ λίγες σελίδες δυσκολεύει τὸν ἀναγνώστη, μὲ τίς παλιὲς καὶ δυνατὲς συνήθειες. Ὡστόσο ἡ πεζογραφία τοῦ Παλαμᾶ, μολονότι πλουσιώτερη σὲ λέξεις καὶ ζωηρότερη σὲ χρῶμα, δὲ φτάνει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Πιο φτωχὸς ὁ Ψυχάρης, ἀλλὰ πιὸ δόκιμος πεζογράφος. Κατάφορτος ἀπὸ γλωσσικὸ ὕλικό ὁ Παλαμᾶς, ἀλλὰ συχνὰ ἀδέξιος στὴ χρησιμοποίησή του ἢ τόσο ἰδιότυπος, πού νὰ ἐμποδίζῃ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὰ κείμενά του. Ἡ λέξη στὸν Παλαμᾶ δείχνει ὅλη τὴν ἀξία της, ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν ἀδυναμία της. Στὴν πεζογραφία του κρίνεται, ἀλλὰ καὶ ἀπογυμνώνεται. Εἶναι εὐήχη, πολύχρωμη, δυνατὴ, ἔχει σταθερὸ σχῆμα καὶ αἰσθητὸ βάρος, μὰ ὡς ἐκεῖ. Μένει μόνη καὶ ἀνίσχυρη μέσα σ' ἕνα σύνολο πού δὲν πειθαρχεῖ στὸ ρυθμὸ τῆς καλῆς ὀργανωμένης πεζογραφίας, καὶ κάνει ἀπλὴ καὶ καθαρὴ τὴν ὁμολογία της. Εἶναι τὸ πρῶτο στοιχεῖο τοῦ λόγου, μένει ὅμως πάντα ἕνα στοιχεῖο, ἕνα καὶ ἀδύναμο ν' ἀναπληρώσῃ ὅλα τ' ἄλλα πού τὸν συγκροτοῦν. Δὲν ὠφέλησαν στὴν πεζογραφία τοῦ Παλαμᾶ οὔτε ἡ μεγάλη γλωσσοπλαστικὴ του ἰκανότητα, οὔτε οἱ ἐκφραστικὲς ἰδιοτυπίες του. Ἐλείπε ὁ ρυθμὸς τοῦ πεζοῦ λόγου, πού ὀργανώνει καὶ δυναμώνει τὰ στοιχεῖα πού τὸν ἀποτελοῦν, ἀλλὰ προπάντων ἦταν αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία κάθε φροντίδας γιὰ τὴ διαμόρφωση ὕφους. Ὁ πεζογράφος Παλαμᾶς εἶχε τὰ γνωρίσματά του, — λ. χ. αὐθαίρετη τοποθέτηση τοῦ ρήματος ἢ τοῦ ἐπιθέτου, — δὲν εἶχε ὅμως φράση πού νὰ διαμορφώσῃ μιὰν ὁποιαδήποτε ἀρμονία καὶ νὰ κλείνῃ τὸ νόημα μέσα σὲ ἀδιάσπαστο περίγραμμα. Ὁ Παλαμᾶς, ὅταν ἔγραφε πεζὸ

λόγο, δὲν ἦταν στὸ ἔδαφος του, ἀλλὰ ἔπρεπε, εἶχε ἀνάγκη νὰ βρίσκεται συχνὰ καὶ νὰ μένη πολὺ σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος. Καὶ καθὼς δὲ βλέπω ὁμαλὸ πεζὸ λόγο οὔτε στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του, μαντεύω πόσος ἦταν ὁ ἀγώνας τοῦ ὁδηγοῦ καὶ πόση ἡ ἀπώλεια δυνάμεων στὴ μεγάλη του διάρκεια. Ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν γεννημένος πεζογράφος. Εἶχε ὅμως δυνατὴ τὴν αἰσθησιμότητα τοῦ χρέους. Καὶ μοίρασε τίς δυνάμεις του χωρὶς δισταγμὸ: ἐκεῖ πού θά γίνονταν τραγοῦδι κ' ἐκεῖ πού ἀπαιτοῦσε ἡ ἐποχὴ.

Ἄλλὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ μεγάλες ἐκπλήξεις στὴν πεζογραφία τοῦ Παλαμᾶ: εἶναι οἱ σελίδες πού ἀποτελοῦν καὶ κρατοῦν πάντα δυνατὴ καὶ καθαρῶτατα ἑλληνικὴ τὴ συμφωνία ἐκείνη τῆς λεβεντιᾶς πού λέγεται «Θάνατος παλληκαριοῦ». Τὸ 1891 πού δημοσιεύτηκε στὴν «Ἐστία» τὸ μεγάλο καὶ ἀγέραστο αὐτὸ διήγημα, ἡ ἑλληνικὴ διηγηματογραφία ἦταν στὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας της. Ὁ Βιζυηνός, ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Καρκαθίτσας τὴν εἶχαν θεμελιώσει, ἀλλὰ ὁ πρῶτος τελειώνει τὸ 1892 τὸν πνευματικὸ του βίον, ὁ Καρκαθίτσας δὲν εἶχε δώσει ἀκόμα τὰ «Λόγια τῆς πλώρης» κι' ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶχε φτάσει στὸ «Ὀνειρο στὸ κύμα», στὸ «Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν» καὶ στὴ «Φόνισσα». Ὁ Παλαμᾶς βρῆκε, καθὼς μᾶς λέει, ἔτοιμο τὸ θέμα του στὶς ἀφηγήσεις μιᾶς ἀγράμματης γυναίκας, πού ὄταν μίλαγε αὐτῇ, ἕνας λαὸς ὀλόκληρος τὰ λόγια της τῆς τὰ ψιθύριζε. Ἐσκυψε δηλαδὴ στὸ πατριό χωμα, ἔβαλε αὐτὴ καὶ ἄκουσε τὴν ἑλληνικὴ φωνὴ στὸ τραγοῦδι καὶ στὸ θρῆνο της, στὴν ὠραιολατρεία καὶ στὴν καρτερία της, στοὺς ὕμνους καὶ στὶς κατάρεις της. Ἐρχεται ἡ ἱστορία πού κλείνεται στὶς σελίδες τοῦ διηγήματος αὐτοῦ ὀλόγισα ἀπὸ τοὺς κόσμους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ κι' ἀπὸ τὴν ἡρωϊκὴ διάθεση μιᾶς γενιᾶς πού δὲ λογάρισε τὴ ζωὴ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ στέκεται ὠραία καὶ ὀδυνηρὴ κοντά, πολὺ κοντά στὸν ποιητὴ, στὰ χῶματα καὶ στὰ χρόνια του, παλληκαριά καὶ θυσία, καμὸς ἀτομικὸς ἀλλὰ καὶ παλμὸς ὁμαδικός, δυνατὸς καὶ ἑλληνικός. Ὁ Μῆτρος ὁ Θαλασσοχωρῆτης, πού τόσο τὸν καμάρωσε καὶ τόσο τὸν πόνεσε ὁ ποιητὴς στὸ «Θάνατο τοῦ παλληκαριοῦ», δὲν εἶναι μόνο ἕνας συντοπίτης του λεβέντης ἢ ὁ πρωταγωνιστὴς μιᾶς ἀτομικῆς ἡρωϊκῆς ἱστορίας. Ἀγῆκει, βέβαια, σὲ ὀρισμένο τόπο καὶ χρόνο, ζώνεται ἀπ' ὅλα ἐ-

κεῖνα τὰ ἠθογραφικὰ στοιχεῖα πού καθορίζουν περισσότερο ἀκόμα τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα, εἶναι ἕνας, παλληκαριᾶς καὶ ὠραῖος, ἀλλὰ μαζί καὶ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ νειᾶτα, ὅλες οἱ ἀρετές, οἱ δυνάμεις καὶ τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ πού κάνουν τὸν ἄντρα, τὸν τέλειο ἄντρα, καὶ τὸν Ἑλληνα πού τὸν γέννησε γῆ ἡρωϊκὴ καὶ πολυθασανισμένη ὅσο λίγοι ἄλλοι τόποι στὸν κόσμο καὶ στὴν Ἑλλάδα, — τὸ Μεσολόγγι καὶ ἡ Ρούμελη, — καὶ τὸν ὕψωσε καμάρι της καὶ σύμβολο ἐθνικὸ καὶ ἀνθρώπινο. Ἡ δραματικὴ ἱστορία του μένει ἀπάνω ἀπὸ τὰ καθημερινὰ γεγονότα, ἀλλὰ ὁ τόνος της πηγαινεὶ ἀκόμα πρὸ ψηλά καὶ σηκώνει μαζί του ὅλο τὸ θᾶρος μιᾶς ρεαλιστικῆς καὶ ἠθογραφικῆς πεζογραφίας. Πατάμε στὴ γῆ, νοιώθουμε, στὸ «Θάνατο τοῦ παλληκαριοῦ», Ἑλλάδα γνήσια κάτω ἀπ' τὰ πόδια μας, ἀλλὰ καὶ δὲ μένουμε καρφωμένοι καὶ κλεισμένοι στὸν ὀρίζοντα τῆς ἠθογραφικῆς τέχνης. Ὁ ποιητὴς ἄφησε ἐλεύθερο τὸν πεζογράφο στὸ διήγημα αὐτὸ νὰ θρῆ τοὺς ἐκφραστικούς του τρόπους, ἀλλὰ καὶ τὸν βοήθησε ὅταν ἡ ἀφήγησις εἶχε πιά καλὰ ὀργανωθῆ καὶ δὲ χρειαζόταν παρά ἀτμόσφαιρα. Καὶ τῆς ἔδωσε ὁ ποιητὴς ὅλους τοὺς ἀνέμους τῆς Ρούμελης. Ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ Μῆτρος φαίνεται δραματικὰ καρφωμένη στὸ κρεθῶτι ἐνὸς λαθωμένου λεβέντη καὶ στὸ Θαλασσοχωρῆ, ἀλλ' ἀνεβαίνει ὡς τὸ Ζυγὸ κι' ὡς τίς ἄλλες γύρω κορφές. Ἐκεῖ ἀναπνέει, ἐκεῖ δυναμώνει κ' ἐκεῖ παίρνει τὸν τόνο τῆς λεβεντιᾶς καὶ τῆς τραγωδίας.

Ὁ «Θάνατος τοῦ παλληκαριοῦ» ἀρχίζει Μεγάλῃ Παρασκευῇ καὶ τελειώνει πάλι Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Τέσσερις ἀχώριστοι φίλοι, ὁ Μῆτρος ὁ Ρουμελιώτης, ὁ Γιαννάκος ὁ Ταρνάμανας, ὁ Μόρκος ὁ Κανίνιας καὶ τὸ παιδί τῆς Χαρίταινας πού ὅλοι τὸν φώναζαν ἢ Ταρία Ταρέλα, ἔχουν ἀργήσει στὸ κρασσοπουλεῖο τοῦ Ψημένου, ἀκοῦνε ψαλμωδίες ἀπὸ τὸν Ἀη Νικόλα πού εἶναι ἐκεῖ κοντά, πετάγονται ἀπάνω καὶ τρέχουν στὴν ἐκκλησιὰ γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο. Ἀλλὰ ξεχνᾶνε τὰ βεγγαλικά στοῦ Ψημένου κι' ὁ Μῆτρος κάνει νὰ γυρίση. Αὐτὸ ἦταν! Γλυστράει σ' ἕνα πεζούλι, ξαπλώνεται μακρὸς-πλατὺς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ σηκωθῆ. Οἱ ἄλλοι γελᾶνε, αὐτὸς ὅμως βογγάει. Ἐχει χτυπήσει ἄσκημα κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ εἶναι ἄνθρωπος μὲ προθεσμία στὴ ζωὴ. Ἡ μάνα του κ' οἱ φίλοι του, οἱ ἀφοσιωμένοι, οἱ φιλότιμοι κ' οἱ λεβέντες, κάνουν ὅ,τι μποροῦν, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι τοὺς ἐπιτρέπει τὸ λαθωμένο παλληκάρι, πού δὲ θέλει οὔτε μιά

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΝΕΚΡΟΣ

(Φωτογραφία και Copyrig't B. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ)

στιγμή νά σκεφτή πώς μπορεί νά ζήση σακατεμένος και προτιμάει τὸ θάνατο ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ ποδιοῦ του. Ὁ λεβέντης μένει ἀδάμαστος, ἀλλὰ κι' ὁ ἐχτρός εἶναι μέγας ἀπὸ πάνω του. Ἐναν ὀλόκληρο χρόνο τὸν παιδεύουν οἱ κομπογιαννίτες, τὸν κρατᾶνε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, σὸ τέλος τὸν ἀφίνουν νά πεθάνη ἀπὸ μιὰ γάγγραινα. Εἶχε ἀκούσει στὴν ἀρχὴ τὸ γιατρὸ καὶ δὲν εἶχε μείνει πολὺ σὸ κρεβάτι. Ὅταν ὁμως σηκώθηκε καὶ εἶδε στραβὸ τὸ χτυπημένο πόδι του, παραδόθηκε στοὺς μάγους καὶ στὶς μάγισσες κι' ἀπ' αὐτοὺς ζήτησε τὴν ὀμορφιά καὶ τὴ λεβεντιά του, ἐκείνη πού ἤξερε ὁ κόσμος ὅλος καὶ ἡ Φροσύνη, ἡ ἀρραβωνιαστικιά του ἀπὸ τὸ γειτονικὸ χωριό. Ὅλα ὁμως πολεμᾶνε τὸ λεβέντη, ἀλλὰ καὶ ὄλα δυναμώνουν τὸ πάθος του γιὰ τὴν ὀμορφιά. Ὁ τελευταῖος κομπογιαννίτης, γιὰ νά διορθώσῃ τὸ στραβὸ πόδι, πατάει ἀπάνω του μὲ ὄλη του τὴ δύναμη

κι' ὅταν ἔρχεται πάλι ὁ γιατρὸς βρίσκει μιὰ γάγγραινα, πού δὲν μπορεί νά τὴν ἀντιμετωπίσῃ ἢ ἐπιστήμη παρά μὲ μεγάλες καὶ ὀδυνηρὲς ἀποφάσεις : ὁ Μῆτρος ἔπρεπε νά πάῃ ἀμέσως στὴν Ἀθήνα καὶ ν' ἀφήσῃ νά τοῦ κόψουν τὸ πόδι. Ἄλλ' ὁ Μῆτρος ἔχει πάρει κι' αὐτὸς τὴν ἀπόφασή του. Καὶ μένει σὸ κρεβάτι καὶ στὴν καταδίκη του, δὲ λυγίζει ἀπὸ τίς προτροπὲς καὶ τοὺς θρήνους τῆς μάνας του καὶ τῶν φίλων του καὶ φτάνει σὸ τέλος του ὠραῖος, ἀδιάλλαχτος καὶ ἀγέρωχος μπροστὰ σὸ θάνατο. Ἐχει ξημερώσει πάλι Μεγάλη Παρασκευή, ἀκούει πιά ὁ Μῆτρος πολὺ κοντὰ του τὰ βαρεῖα βήματα τοῦ Χάρου κι' ὄχι μόνον δὲ σκιάζεται, ἀλλὰ τοιμάζεται σὰ γαμπρός, λεβέντης πάντα καὶ ὄλο φροντίδα γιὰ τὴν ὀμορφιά του, παίρνει καθρέφτη ἀπὸ τὰ χέρια τῆς μάνας του, χτενίζει τὰ «σγουρά μαλλιά, τὰ φουντωμένα κι' ὀλόμακτρα, πού εἶχαν ρουφήξει, θαρροῦσες, ὄλη τὴ φρεσκάδα καὶ

τῆ δύναμη τοῦ κορμιοῦ, γι' αὐτὸ φούντωσαν ἔτσι καὶ μάκρυναν», ἔστριψε τὸ μουστάκι του «σὰ νὰ ἦταν ἔτοιμος γιὰ δεύτερ' ἀρραβωνήσια» καὶ τότε ζητάει τὴν πρωτάκουστη, τὴν ἀπίστευτη, τὴ μεγάλη καὶ ὑστερνὴ χάρη: «Τώρα, δυστυχισμένη μάνα, τόσον καιρὸ ἔκανα κουράγιο, ἔλεγα πὼς δὲ θὰ πεθάνω... Μιὰ χάρη τώρα σοῦ ζητάω. Κλάψε με νὰ σ' ἀκούσω.» Καὶ ἡ χάρη τοῦ ἔγινε. Τὸν μυρολόγησε ζωντανὸ κ' ἡ μάνα τοῦ κι' ὄλο τὸ χωριό, ἀντίκρουστος σπῖτι κάρφωνε ὁ μαραγκὸς τὰ ξύλα τῆς κάσας κι' ὁ Μῆτρος ἀκούγε, ἀπλωναν τὸ σάβανο κ' ἔβλεπαν οἱ δικοὶ κ' οἱ φίλοι, καὶ «σ' ἕνα τραπέζι ἔστεκεν ἡ κεντιστὴ κι' ὀλόχρυση ἀκούφια, στερνὸ χάρισμα τῆς ἀρραβωνιαστικείας», πού μ' αὐτὴν θὰ τὸν στόλιζαν στὸ νεκροκρέββατο. Ὁ Μῆτρος «παρὰδόθηκε» στὸ Χάρο, ἀνάμεσα σὲ ὄλο τὸν κόσμον, σὲ ὄλο τὸ θαλασσοχώρι. «Ἀνθρώπινος λόγγος» οἱ ἄνθρωποι πού συνάχτηκαν γύρω του κι' ἀνάμεσά τους ἡ Μόρφω, ἡ τρελλο-Μόρφω, πού τὴν εἶχε περιφρονήσει ὁ Μῆτρος γιὰ χάρη τῆς Φροσύνης καὶ πού ἔλεγαν πὼς μὲ μάγια τῶφαγε τὸ παλληκάρι. Ἡ μάνα τὴν ξεχώρισε καὶ ὥρμησε ἀπάνω της. Ἀλλὰ δὲν τὴν πρόφτασε κ' ἔμεινε μὲ τὸ νεκρὸ γιό της.

Τὸ «Θάνατο τοῦ παλληκαριοῦ» πολὺ τὸν πρόσεξαν κι' ὁ Ψυχάρης κι' ὁ Πάλλης κ' ἄλλοι ἀπὸ τοὺς πρώτους τῆς ἡρωϊκῆς περιόδου τοῦ δημοτικισμοῦ. Εἶναι σταθμὸς στὴν πεζογραφία μας καὶ ἡ ἐπίδρασή του ἦρθε ἄμεση κ' εὐεργετικὴ. Ὁ Καρκαθίτσας τυπώνει ἔπειτ' ἀπὸ ἕνα χρόνον, τὸ 1892, τὰ «Διηγήματα», γραμμένα στὴν καθαρεύουσα, — μόνο οἱ διάλογοι στὴ δημοτικὴ, — κ' αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξομολογηθῆ, νὰ δικαιολογηθῆ καὶ νὰ καταδικασθῆ. «Ἄλλ' ἂν ὄχι γιὰτὶ ἀνήκουν στὸ παρελθόν, γιὰ τὴ γλῶσσα τους ὅμως τὰ διηγήματα αὐτά, γράφει στὸν πρόλογό τους, ἦταν καλὸ νὰ μείνουν στὴ νεκρά τους γιὰ πάντα*. Εἶναι γλῶσσα μπαλασαμωμένη· γλῶσσα πού κάμποσοι ἔξυπνοι ἀντὶ νὰ τὴν ἀφήσουν μέσα ἔς τὴ σεβαστὴ θήκη της, τὴν ἐσῆκωσαν, τῆς ἔδωσαν ὀλίγη ζωὴ καὶ μὲ τὰ δεκανίκια ἔς τὰ χέρια, μὲ τίς ἀράχνες καὶ τὴ σκόνη τῶν αἰώνων, τὴν ἔβαλαν μπροστὰ γιὰ νὰ τοὺς πάγη κούτσα-κούτσα ἔς τὴν ἐποχὴ τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ Ξενοφῶντα. Καὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ πάγουν μόνον αὐτοί, ἀλλὰ νὰ σύρουν καὶ ὀλόκληρο τὸ ἔθνος ὀπίσω τους. Καὶ μᾶς τὴν ἐκόλλησαν κ' ἐμᾶς, τῶν ἀμοιρων, μὲ τὰ σχολεῖα καὶ τὰ βιβλία τους, τ' ἀνάποδα καὶ χρειαζόμεστε πλέον γιὰ νὰ τὴν

* Ἀνάμεσα στὰ διηγήματα αὐτά εἶναι καὶ οἱ περίφημοι «Νέοι θεοί».

βγάλομε ἀπὸ πάνω μας, νὰ ριχθοῦμε ἔς τὴ φωτιά, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὸν χιτῶνα τοῦ Νέσσου. Ἀπὸ μέρους μου ὅμως προτιμῶ αὐτὴν τὴ θυσία παρὰ τέτοια γλῶσσα, πού σὺν στρίγγυλα φοβερὴ ἔφαγε ὡς τὰ τόρα, ἔθαψε μέσ' ἔς τὰ βρωμερὰ κουρέλια τῆς κάθε καλλιτεχνικῆς καὶ θηλυκῆς νοῦ, πού ἠθέλησε νὰ τὴ λατρέψῃ. Γιατ' εἶνε γλῶσσα πού σοῦ παγώνει τὸν ἐνθουσιασμό, σοῦ πλαστογραφεῖ τὴν ἰδέα, σοῦ κόβει τὴ δύναμη, σοῦ ἀλλάζει τὸ αἶσθημα. Εἶνε καλοῦπι πού ἡ κακὴ του πάστα ἀλλάζει καὶ κάθε τι πού θὰ χύσῃ μέσα του. Τῆς ρίχνεις χρυσάφι καὶ σοῦ βγάζει κάρβουνο· τῆς ρίχνεις φωτιά καὶ σοῦ βγάζει στάχτη· τῆς ρίχνεις αἷμα καὶ σοῦ βγάζει λαχανόζουμο. Καὶ ἂν καμμιά φορά ἔβγαλε καὶ λαμπρὸ μέταλλο, πρέπει νὰ φαντασθῆς πὼς σὲ καλλίτερο καλοῦπι τὸ μέταλλο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀκόμη λαμπρότερο.» Κ' ἔπειτ' ἀπὸ τὸν πρόλογο αὐτὸν ἔρχονται τὰ «Λόγια τῆς πλώρης» καὶ ἡ θαυμαστὴ, — γιὰ τότε καὶ γιὰ τώρα ἀκόμα, — δημοτικὴ τους. Ἐχει προηγηθεῖ, βέβαια τὸ «Ταξίδι». Ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ «Θάνατο τοῦ παλληκαριοῦ» φαίνεται πιὸ ἄμεση.

Δυσκολεύομαι, ἔπειτ' ἀπὸ τὸ ἄρτιο αὐτὸ πεζογράφημα, νὰ σταθῶ στὰ «Διηγήματα» τοῦ Παλαμά, ἀναμνήσεις, νοσταλγίες, ἠθογραφικὰ καὶ λυρικὰ κείμενα, ὅπου ἀγωνίζεται καὶ φτάνει σὲ πενιχρότατα ἀποτελέσματα ἕνας ἐρασιτέχνης πεζογράφος, καὶ ξεχωρίζω μόνο τὸν «Ψηφοφόρο», πολυσελίδο ἀφήγημα μὲ θέμα τὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὴν κομματικὴ συναλλαγὴ τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ καὶ πάλι θυμᾶμαι τοὺς «Χαλασοχώρηδες» τοῦ Παπαδιαμάντη, πού εἶναι κι' αὐτοὶ ἔλεγχος καὶ σάτυρα τῶν ἐκλογικῶν μας ἐθίμων, καὶ δὲν ἐπιμένω. Ὁ Παλαμᾶς πέρασε ἀπὸ τὸ διήγημα, δὲν ἔμεινε. Πέρασε καὶ ἄφησε μιὰ πολύτιμη σελίδα. Ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς δὲν τὸν ὑποχρέωσε νὰ μείνῃ ἐκεῖ. Τὸν ἔφερε σὲ ἄλλο εἶδος πεζογραφίας κ' ἐκεῖ τὸν ἀνάγκασε νὰ δώσῃ πολλὰ καὶ σημαντικὰ δυνάμεις. Καθὼς ὅμως ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν γεννημένος πεζογράφος, συχνὰ πάλευε ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς μὲ τὸν τεχνίτη. Καὶ ἡ πάλη αὐτὴ φαίνεται σὲ ὄλο τὸν κριτικὸ τοῦ λόγου. Ὑπάρχει στίς σελίδες του καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ εὐαισθησία. Λεῖπει ὅμως ἡ καλὰ ὀργανωμένη κριτικὴ ἔκφραση. Καὶ ὅσοι θέλουν ἄρτιο λογοτεχνικὸ κείμενο τὸν κριτικὸ ἔλεγχο, ὀπλισμένο μὲ τίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού ξέρουν νὰ κρατοῦν τὸν ἀναγνώστη κοντὰ καὶ στίς πιὸ ἐπίπονες ἀναζητήσεις τοῦ μυαλοῦ, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ἐπιμείνουν σ' αὐτὴ τὴν ἐκλεψή.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ